

УДК 378.637.036(477) “19/20”

ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНА ПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЯ У СИСТЕМІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Тетяна Благова

*Полтавський державний педагогічний університет ім. В. Короленка
вул. Остроградського, 2, 36000 Полтава, Україна*

Досліджено процес організації художньо-естетичної підготовки в системі педагогічної освіти України наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. Проаналізовано законодавчі документи, особливості організації викладання й розвитку змісту художньо-естетичних дисциплін у різних типах закладів педагогічної спрямованості.

Ключові слова: художньо-естетичні дисципліни, художньо-естетична підготовка, педагогічна освіта.

Важливим компонентом професійної підготовки вчителя є формування у майбутніх фахівців спеціальних знань і умінь, необхідних для розв'язання естетико-педагогічних завдань сучасної школи. Естетичний компонент є невід'ємною складовою як фахової, так і загальнопедагогічної підготовки вчителя, а також важливим аспектом формування його особистісних рис.

Розвиток професійної педагогічної підготовки вчителя в історії вітчизняної освіти досліджено у працях О. Аніщенко, Г. Васяновича, Л. Вовка, С. Гончаренка, Н. Дем'яненко, О. Дубасенюк, Н. Калениченка, О. Лавріненка, М. Левківського, М. Лескевича, О. Любара, В. Майбороди, Н. Ничкало, О. Рудницької, О. Сухомлинської, Т. Танько, Л. Хомич, М. Ярмаченка та інших.

Метою статті є дослідження організації художньо-естетичної підготовки вчителя у системі педагогічної освіти в Україні наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст., специфіки розвитку змісту викладання дисциплін мистецького циклу у різних типах закладів педагогічного спрямування.

Досліджуючи історичний аспект проблеми, зазначимо, що розвиток змісту художньо-естетичного напрямку в педагогічній освіті в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. цілком зумовлювався характером офіційної педагогіки та особливостями організації викладання предметів мистецтва у тогочасній загальноосвітній школі. Затвердження циркуляра Міністерства народної освіти “Про підвищення естетичного і художнього виховання у навчальних закладах” (1889) [9, с. 85] і подальших окремих офіційних розпоряджень, які

регламентували організацію та зміст мистецьких дисциплін у системі загальної освіти, зумовило визначення нових освітніх завдань щодо професійної підготовки викладачів з різних галузей мистецтва.

Проблемі естетизації навчально-виховного процесу в закладах педагогічного спрямування значна увага приділена у педагогічних працях М. Демкова, К. Єльніцького, П. Каптерєва, М. Олесницького, І. Скворцова, К. Ушинського. Автори науково-методичних посібників не тільки розкривали й обґрунтовували освітньо-виховне значення предметів художньо-естетичного циклу, а й детально розглядали методика їх викладання, зважаючи на запровадження естетичного компонента в масову шкільну практику.

У досліджуваний період існували різні форми педагогічної освіти. Професійна підготовка вчителів здійснювалася в учительських семінаріях, загальноосвітніх і спеціальних педагогічних курсах, педагогічних класах при жіночих середньоосвітніх закладах, учительських інститутах, університетах. Фахову педагогічну підготовку забезпечували також спеціальні відділення, курси, що функціонували при професійних та загальноосвітніх закладах.

Поширеною формою підготовки вчителів в українських губерніях були педагогічні класи, створені на базі жіночих навчальних закладів Міністерства народної освіти, Відомства установ Імператриці Марії, Св. Синоду. У педагогічних класах цикл естетичної підготовки не виокремлювався. Навчальні програми спрямовували на практичне засвоєння методик викладання загальноосвітніх дисциплін і теоретичне вивчення педагогіки.

Отже, у процесі викладання предметів мистецтва випускниці застосовували практичні уміння й навички, набуті раніше, у 1–7-х класах, відповідно до навчальних програм жіночих гімназій і прогімназій. У жіночих школах відомства Св. Синоду підготовка вчительок мала релігійну спрямованість. Зокрема, із циклу мистецьких дисциплін вивчали церковний спів, малювання з іконописом [8, с. 31].

Впровадження предметів мистецтва було характерним для учительських семінарій, що почали засновувати в країні з 1865 р. і мали значні переваги у справі підготовки вчителів для початкових училищ порівняно з іншими формами педагогічної освіти. Їхня діяльність регламентувалася “Положенням...”, спеціально розробленим для Молодечненської семінарії, що була розташована на території Білорусі і тривалий час була показовою для більшості педагогічних установ у Російській імперії (зокрема й на території України), які засновували згодом. Із предметів мистецького циклу до навчального плану семінарії були введені ті, що викладали у початковій школі (співи, гімнастика, малювання). У 1868 р. закінчувався термін дії її “Положення...”, що зумовило необхідність

затвердження нових законодавчих документів: “Положення про учительські семінарії” (1870) [1] та “Інструкції для учительських семінарій” (1875) [4].

Зважаючи на те, що провідним завданням початкової ланки освіти проголошувалося морально-релігійне виховання (основним засобом якого був церковний спів), пріоритетним видом мистецької діяльності у семінаріях була музична підготовка вихованців. В “Інструкції...” 1875 р. було зазначено, що “...викладання співів у семінаріях має на меті розвиток музичних здібностей і практичних умінь в такій мірі, щоб вихованці згодом могли самі навчати мистецтву співів учнів народних училищ” [4, с. 82–103]. Відповідно до цього Міністерство народної освіти видало окреме розпорядження від 22 вересня 1879 р. про необхідність вжити заходів щодо поліпшення викладання співів у семінаріях, що сприяло прогресивним змінам у змісті дисципліни [1, арк. 5]. Крім того, до навчального плану семінарій було введено малювання. Навчання ремеслам і гімнастиці відбувалося у позаурочний час [8, с. 28]. Система позааудиторної роботи передбачала різні види занять, переважна більшість з яких була мистецької спрямованості: літературно-музичні вечори, позакласні читання, екскурсії.

Міністерство народної освіти 1886 р. переглянуло основні документи, що регламентували навчальний процес в учительських семінаріях, з метою внесення коректив у зміст освіти відповідно до запитів початкової школи. Зауважимо, що суттєво організація освітнього процесу в семінаріях не змінилася, зміст навчальних програм був спрямований на курс елементарної школи. Позитивні зміни торкнулися викладання предметів мистецького циклу, вивченню яких відводилось значно більше уваги у процесі фахової підготовки вчителів. Вони стали обов’язковими і зазначалися у щотижневій розкладі (§ 41) [1, арк. 117]. За новим навчальним планом збільшувалася кількість годин на заняття співами (до 4 год на тиждень), додатково запроваджувалося викладання ремесел і гімнастики [4, с. 82–103]. У переліку художньо-естетичних дисциплін уперше офіційно з’явилася гра на музичному інструменті. Однак предмети мистецтва не належали до екзаменаційних. Неофіційний іспит зі співу все ж таки проводили. Він складався із демонстрації музичних здібностей, а також з виявлення практичних умінь навчати співам дітей і керувати хором. Успіхи з малювання, краснопису, креслення перевіряли шляхом огляду зошитів і малюнків семінаристів [1, арк. 140–141].

Аналізуючи навчальні програми семінарій з малювання і співів, можемо констатувати, що головним освітнім завданням дисциплін був “розвиток естетичного смаку” у семінаристів [1, арк.224]. Набуття “технічних навичок” вважали вторинним, однак воно передбачало розв’язання не менш важливих завдань – формування педагогічної майстерності, а також уміння викладати ці предмети у школі. За змістом і за

ступенем складності програми мистецьких дисциплін майже дублювали програми гімназійного курсу і курсу міських початкових училищ. Суттєвою відмінністю семінарських програм було лише те, що навчання мистецтвом відбувалося у зв'язку з методикою їх викладання. Практична підготовка семінаристів відбувалася впродовж усього навчального року у підлеглому початковому училищі і передбачала проведення як загальноосвітніх, так і мистецьких занять (з малювання, співів, краснопису) під керівництвом методистів і директора школи (§ 42) [1, арк. 118].

У справі викладання дисциплін мистецького циклу, згідно із затвердженнями 1886 р. документами, діяльність семінарій спрямовувалася на досягнення таких завдань: приділити якомога більше уваги релігійному вихованню і, відповідно, викладанню церковного співу; підготувати із семінаристів не лише викладачів церковного співу для початкових училищ, але й регентів церковних хорів; підготувати їх до викладання малювання, креслення, ручних робіт і гімнастики у початковій школі [1, арк. 241–245].

Вивчення мистецьких дисциплін передбачалося також на загальноосвітніх педагогічних короткотермінових курсах, які, за відсутністю у губерніях учительських семінарій, тривалий час були основною формою освіти вчителів. Процес теоретичної і практичної підготовки на курсах регламентували правила, затвержені 1875 р. [1]. Міністерство народної освіти 1900 р. видало нові правила для однорічних курсів. Цього ж року було розроблено правила про дво- і трирічні педагогічні курси. На курсах вивчали загальноосвітні дисципліни з методиками їх викладання. Співи, музику, рукоділля й ручну працю запроваджували відповідно до місцевих потреб [8, с. 32].

На важливості художньо-естетичної підготовки вчителів неодноразово акцентували представники земств, (переважна більшість педагогічних курсів відбувалася за сприяння земських інституцій). Зокрема, на Першому загальноземському з'їзді з питань народної освіти (1911) естетичному напрямку була присвячена друга секція, на якій обговорювали питання необхідності створення “загального плану відповідної підготовки вчителів”. Головні вимоги до освітян, на думку більшості доповідачів, полягали в тому, щоб вони мали не лише “педагогічні знання”, а й володіли “практичними навичками ручної праці”, вміли “малювати, співати” [5, с. 44].

Зважаючи на недостатнє методичне забезпечення художньо-естетичної підготовки народних учителів, поширеною стала практика організації спеціальних курсів з метою ознайомлення з різними видами мистецької діяльності. Зокрема, з жовтня 1886 р. при Київському товаристві грамоти систематичними почали діяти літні курси церковного співу і ручної праці для вчителів Київської, Подільської і Полтавської губерній. Курси ручної праці запроваджували у зв'язку з “необхідністю розвитку ручних ремесел у

народній школі та відсутністю підготовлених учителів для цієї справи” [6, арк. 2а]. Програма занять охоплювала ознайомлення з різними видами ремісничої діяльності: роботою по дереву, картону, плетінню з рогози (для чоловіків); кроєм та пошиттям білизни і одягу, вишивкою (для жінок). Метою курсів церковного співу було ознайомлення малопідготовлених учителів народних училищ з кращими методами навчання церковного співу і організації хорів, з елементарними поняттями з теорії музики, з практичними прийомами гри на скрипці [6, арк. 2–3].

В останній чверті XIX ст. освітянські кадри готували в учительських інститутах. Офіційне рішення щодо їх створення було прийняте Міністерством народної освіти 1872 р. Мистецько-педагогічний напрям вважали важливим у системі практичної підготовки вчителів. Впровадження художньо-естетичних дисциплін у зміст освіти інститутів передбачало передусім формування практичних професійних умінь у майбутніх педагогів. Зокрема, у навчальному плані одного з найстаріших учительських інститутів України – Глухівського (1874) – із дисциплін художньо-естетичного циклу до обов’язкових належали співи, малювання у поєднанні з кресленням, ручна праця. Окрім практичного напрямку, в навчальному плані інституту був теоретичний курс “Історія мистецтва” [3, с. 78–80]. Ознайомлення з різними видами мистецької діяльності вважали також необхідною складовою формування педагогічної майстерності.

На початку XX ст. створюються численні проекти реорганізації змісту професійної педагогічної підготовки. Такий проект, зокрема, було розроблено у Глухівському вчительському інституті. Естетичний напрям вважали складовою загальнопедагогічної підготовки вчителів. Під час викладання мистецьких дисциплін пропонували малювання залишити як обов’язковий предмет; співи – як необов’язковий, але бажаний; гімнастику замінити “Практикою в керівництві фізичними вправами та іграми”; ручну працю викладати на спеціально організованих курсах [3, с. 145–146]. Окреслений проект впливав на організацію освітнього процесу в інших педагогічних закладах на території України.

Збільшення уваги до естетичного компонента у змісті початкової школи в останнє десятиліття XIX ст. зумовило підвищення вимог до підготовки народних учителів у цій галузі. У цей період було затверджено низку окремих циркулярних розпоряджень Міністерства народної освіти, згідно з якими запроваджували додаткові екзамени на звання вчителя гімназій, прогімназій, початкових училищ, домашнього вчителя. Таким, зокрема, був іспит зі співів. За програмою іспиту вчитель початкової школи повинен знати нотну систему, уміти виконувати піснеспіви православного богослужіння, уміти користуватися камертоном і нотною партитурою, уміти

організувати учнівський хор і керувати ним. Також запроваджували іспити на звання вчителя малювання, краснопису і креслення [7, арк. 89–90].

Керівництво Київського учбового округу 1890 р. визначили заходи щодо “поліпшення викладання церковного співу в народних училищах Південно-Західного краю” [2, арк. 140–141]. У процесі розподілу вчительських вакансій рекомендували надавати перевагу особам, які є “добрими знавцями музичного мистецтва, мають здібності навчати дітей релігійного й світського співу, організувати учнівський хор і, таким чином, забезпечити розвиток релігійних, моральних і патріотичних почуттів у підростаючого покоління” [2, арк. 142–143]. У циркулярі зазначалося, що вчителі народних училищ повинні вдосконалювати “викладання співу й устрій хорів, служити церкві й народу та намагатися, щоб училища не звинувачувалися у недоброму ставленні до найважливішого виховного засобу” [2, арк. 140].

Циркулярним розпорядженням 1891 р. було сформульовано нові вимоги до професійної підготовки викладачів графічних мистецтв. У зміст педагогічної освіти учительських семінарій та інститутів запроваджувався обов’язковий практичний курс “Малювання з методикою викладання” та теоретичний курс “Історії художнього мистецтва”.

Офіційне впровадження у зміст загальної освіти ручної праці 1894 р. зумовило гостру потребу у відповідній підготовці вчителів. Зважаючи на це, Міністерство народної освіти видало розпорядження щодо організації Тимчасових курсів ручної праці і визнало за необхідне введення цієї дисципліни з 1895 р. до програм учительських семінарій, інститутів, інших закладів, що готують учителів.

Підготовку вчителів з різних мистецьких спеціальностей наприкінці XIX – на початку XX ст. забезпечували також фахові інституції відповідного профілю (промислові школи різних типів, музичні та художні класи і училища) і спеціальні відділення при професійних і загальноосвітніх закладах, які підпорядковувалися відомствам Міністерства внутрішніх справ, Імператорського двору, Міністерства народної освіти.

Активізація розвитку художньо-промислової та академічної художньої освіти в Україні з початку XX ст. зумовила значне розширення мережі закладів, які забезпечували професійну художню освіту. Досить обмежений перелік фахових установ (провідними серед них були Імператорська академія мистецтв у Санкт-Петербурзі, Московське училище живопису, Санкт-Петербурзьке училище технічного малювання барона Штігліца, Московське Строгановське училище) доповнювався приватними і державними школами мистецького профілю.

Найбільш відомими професійними навчальними закладами вищезазначеного спрямування у цей період стали Приватна школа

малювання М. Раєвської-Іванової у Харкові (1880), Школа малювання і креслення в Одесі (1885), Миргородська художньо-промислова школа ім. М.В. Гоголя (1896), Приватне художнє училище під керівництвом академіка В. Миколаєва в Києві (1900), Приватні класи малювання у Житомирі (1910). Одним із головних завдань усіх мистецьких закладів була професійна підготовка викладачів малювання для гімназій та початкових шкіл.

Характерною особливістю розвитку фахової музичної освіти з початку ХХ ст. стала активна просвітницька діяльність губернських відділень Імператорського російського музичного товариства, а також діяльність приватних шкіл, спеціалізованих класів (насамперед у губернських містах), призначених для підготовки учнів до вступу до вищих музичних професійних шкіл. Такими, зокрема, були класи гри на різних музичних інструментах, курси сольного співу. Їхня діяльність характеризувалася доволі високим рівнем професійної підготовки і була показником активного музичного життя губернських міст України. Системна професійна підготовка викладачів музичних дисциплін здійснювалася у середніх спеціальних училищах, які створювали за сприяння філій Імператорського російського музичного товариства.

Окремим важливим напрямом педагогічної мистецької підготовки в Україні наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. вважаємо розвиток жіночої професійної освіти різних ступенів і спрямування. Мережа фахових жіночих установ була представлена насамперед курсами і школами, які “не потребують вищої наукової освіти” і мають прикладне значення. До таких належали художні та музичні школи й курси (для підготовки “недорогих початкових вчительок цих мистецтв”); курси малювання та скульптури (для підготовки вчительок малювання); педагогічні курси (для навчання нянь і підготовки вчительок початкових шкіл). Усі вони могли також слугувати підготовкою для вступу у вищі спеціальні навчальні заклади.

Найбільш поширеним видом художньо-естетичної жіночої освіти у досліджуваній період була рукодільна підготовка. Майстринь рукоділля готували на спеціальних курсах, що існували як окремі професійні школи, (наприклад, приватні курси рукоділля М. Терещенкової у Києві, М. Альховської у Полтаві, Н. Грановської у Миргороді). Метою їх створення була як фахова підготовка, так і підготовка вчителів рукоділля. До закладів приймали осіб, які закінчили курс гімназій чи прогімназій, володіють навичками малювання, ознайомлені з основними прийомами рукоділля, вже мають професійну освіту чи свідоцтво на звання домашньої вчительки.

Навчання на курсах тривало один–два роки. Програма спрямовувалася переважно на формування у дівчат спеціальних умінь і навичок, необхідних для майбутньої професії. Практичний курс містив різні види рукодільних

робіт. Теоретична підготовка мала профільну спрямованість і підпорядковувалася призначенню закладу. На другому році навчання передбачалося ознайомлення з методикою викладання рукоділля. Практичні заняття з методики проводили здебільшого на базі підлеглого початкового училища під наглядом викладача. По закінченні курсів вихованки складали іспит на право викладати рукоділля в гімназіях, прогімназіях, початкових школах.

Отже, на підставі ретроспективного аналізу досліджуваного процесу можемо констатувати, що художньо-естетична підготовка педагогічних працівників на території України наприкінці XIX – на початку XX ст. здійснювалася в учительських семінаріях, загальноосвітніх і спеціальних педагогічних курсах, педагогічних класах при жіночих середньоосвітніх закладах, учительських інститутах, університетах. Мистецьку підготовку вчителів забезпечували також фахові інституції відповідного профілю і спеціальні відділення при професійних і загальноосвітніх закладах. Крім суто прикладного значення, вона була зорієнтована на формування педагогічної майстерності та креативних здібностей педагога. Маючи великий виховний потенціал, предмети художньо-естетичного циклу були дієвим чинником становлення і загальнокультурного розвитку особистості вчителя, що зумовлювало їх теоретичне і практичне значення в системі педагогічної освіти у досліджуваній період, а також свідчить про важливість мистецької підготовки вчителя у сучасних умовах.

-
1. Дело управления Киевского учебного округа. По пересмотру Положения об учительских семинариях и составлению Инструкции и программы предметов курса сих заведений, 1886 // ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 296. Од. зб. 120, 246 арк.
 2. Дело управления Киевского учебного округа. С протоколами Августовской сессии Инспекции народных училищ Юго-Западного края, 1890 // ЦДАК України. Ф.707. Оп. 296. Од. зб. 68, 167 арк.
 3. *Дем'яненко Н. М.* Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.): Монографія. К., 1998.
 4. Инструкция для учительских семинарий Министерства народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. 1875. № 12. С. 82–103.
 5. Нариси з історії українського шкільництва. 1905-1933 рр.: Навч. посіб. / За ред. О. В. Сухомлинської. К., 1996.
 6. Об устройстве летних курсов церковного пения для учителей и учительниц начальных народных училищ Юго-Западного края,

- учреждаемых при Киевском обществе грамотности, 1889 // ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Од. зб. 65, 53 арк.
7. С циркулярными постановлениями по управлению народными училищами Киевского учебного округа, 1896 // ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 296. Од. зб. 68 а, 277 арк.
 8. *Хомич Л. О.* Професійно-педагогічна підготовка вчителя початкових класів. К., 1998.
 9. Циркулярное предложение г.министра народного просвещения от 15 января 1889 года № 1608 // Сборник распоряжений Министерства народного просвещения. 1889. С. 85.

**ARTISTIC AND AESTHETIC TEACHER PREPARATION IN THE
SYSTEM OF PEDAGOGICAL EDUCATION IN UKRAINE (THE END OF
THE 19TH – THE BEGINNING OF THE XX TH CENTURY)**

Tetyana Blahova

*V.Korolenko State Pedagogical University of Poltava)
Ostrohradsky Str., 2, UA -36000 Poltava, Ukraine*

The processes of organization of art-aesthetical preparation in the system of pedagogical educational in Ukraine in the end of the 19 century – at the beginning of the 20 century are investigated in this article. Legislative documents, peculiarities of organization of teaching and development of art-aesthetical education in different types of professional pedagogical educational establishments are analyzed.

Key words: art-aesthetical disciplines, art-aesthetical education, professional pedagogical education.

**ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА УЧИТЕЛЯ В
СИСТЕМЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ
(КОНЕЦ XIX – НАЧАЛА XX СТ.)**

Татьяна Благова

*Полтавский государственный педагогический университет
имени В.Короленко
ул. Остроградского, 2, 36000 Полтава, Украина*

Исследован процесс организации художественно-эстетической подготовки в системе педагогического образования Украины в конце XIX – начале XX ст. Проанализированы законодательные документы, особенности организации обучения и развития содержания художественно-эстетических дисциплин в разных типах заведений педагогического направления.

Ключевые слова: художественно-эстетические дисциплины, художественно-эстетическая подготовка, педагогическое образование.

Стаття надійшла до редколегії 17.06.2008

Прийнята до друку 15.10.2008